

İslâmî İlimler Dergisi
I. Kur'an Sempozyumu
(14-15 Ekim 2006)

İslâmî İlimler Dergisi Yayınları
Nisan 2007

İSLÂM DÜŞÜNÇESİNDE KUR'AN TASAVVURLARI VE KUR'AN ANLAYIŞIMIZ

Osman AYDINLI*

Kur'an'ın anlatımıyla, insan, hiçbir varlığın üstlenemediği ilahi bir emane-ti üzerine almıştır. İnsanın görevi, yeryüzünde ahlâka ve adalete dayalı bir sosyal düzeni gerçekleştirmektir. Bunun için gerekli olan yüksek evrensel de-ğerler, Kur'an'ı Kerim'le tüm insanlığa sunulmuştur. Bu itibarla kutsal kita-bın tarihsel süreçte ne şekilde yorumlandığı ve günümüzde nasıl yorumlan-ması gerektiği meselesi oldukça önemlidir. İslâm düşünce geleneğinde yer bulan birçok mezhep ya da dinî akım, Kur'an-ı Kerim ayetlerini kendi an-la-yışları perspektifinden okuma ve yorumlama eğilimindedir. Öncelikli olarak İslâm düşünce geleneğindeki bu tür okumaların ve farklı Kur'an-ı Kerim ta-savvurlarının oluşumuna etki eden faktörlere değinmek istiyoruz.

1. Farklı Kur'an Anlayışlarının Sebepleri

Din anlayışındaki farklılaşmaların kurumlaşmaları sonucu ortaya çıkan mezhepler, değişik sebeplerle temel referans kaynağı olan Kur'an'ı farklı an-lamış ve yorumlamıştır. Teorik çerçevede bakıldığında, Kur'an'ın ölçüt alın-masıyla, derin görüş ayrılıklarının en aza inmesi gerektiği söylenebilir. Buna rağmen niçin farklı Kur'an tasavvurları ortaya çıkmıştır? Farklı tasavvurların oluşmasında etkili olan nedenlerin belli başlılarını şu şekilde ele alabiliriz.

1.1. İnsan unsuru

İnsan, Allah'ın koyduğu biyolojik, fiziki ve sosyal yasalar çerçevesinde var-lığını sürdürmektedir. İnsan, aklını kullanarak bu yasaların mahiyetini an-la-mak ve ona uygun bir hareket tarzı belirlemek durumundadır. Bu, insanın evrendeki en üstün varlık olma konumunun bir gereğidir. Bu sebepledir ki, Kur'an, insanın madde ve mana yönünden ahsen-i takvim/ en güzel yapıya¹ sahip olarak yaratıldığını ifade etmektedir.

Sosyal bir varlık olması yönüyle insan, hayatını toplum içinde sürdürür. Her insanın içinde bulunduğu toplumsal yapı farklıdır. İnsan, kendini yücel-

* Doç.Dr., H.Ü. İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi. osmanaydinli@gmail.com

1 Tin suresi, '95/4.

ten değerleri, içinde yaşadığı toplumdan öğrenir. O, mensubu olduğu ailesi, köyü, kenti ve ülkesiyle kendine özgü bir kimlik oluşturur. İnsan, bir anlamda içinde bulunduğu ortamın ürünüdür. Onun yetiştiği ortam ve toplumsal yapı, birçok konuda farklı düşünmesinin ve farklı anlayışlar geliştirmesinin de önemli sebeplerinden birisidir.

Bu açıdan bakıldığında her Müslüman, içinde yaşadığı toplumun yapısına paralel bir Kur'an-ı Kerim anlayışı geliştirir. Kutsal kitaba yönelen ve onu anlamaya çalışan her insan, farklı konulara ilgi duyabilir. Herkesin Kur'an'a bakışı kendine özgü bir nitelik arz eder. Bunun sebebi yaratılışımızdan gelen temel nitelikler ve içinde yetiştiğimiz kültürün özellikleridir. Aynı kutsal kitaba inanılmasına rağmen Kur'an'ı anlama ve yorumlama etkisi her insanda farklı bir şekilde ortaya çıkabilir.

İnsanlar, anlayış, zeka, kültür ve bilgi yönünden farklılık taşıdıkları içindir ki, dinin kutsal metniyle olan diyalogları ve onu anlamaları aynı düzeyde olamamıştır.

1.2. Bazı ayetlerin özellikleri: Muhkem-Müteşabih ayetler

Kur'an'ın insan aklına tanıdığı geniş hareket alanı ve bazı ayetlerin özellikleri, farklı Kur'an tasavvurlarının oluşumuna etki etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de birçok ayet insanın akletmesini ve düşünmesini öğütlemektedir. Düşünen insan, doğal olarak konuları farklı bir şekilde anlayacak ve yorumlayacaktır.

Bilindiği gibi ayetler genel olarak muhkem ve müteşabih olarak ikiye ayrılmaktadır. Muhkem ayetler, te'vile ihtiyaç duymayan ve zahiri anlamı değişik anlamlara açık olmayan ayetler olarak tanımlanmıştır. Müteşabih ayetler ise zahiri/literal anlamları itibariyle çeşitli anlamlara açık olabilen ayetlerdir. İslâm düşüncesinde muhkem ve müteşabih ayetlerle ilgili tanım ve yorum farklılıkları vardır ve her mezhep kendine göre muhkem-müteşabih tanımı geliştirmiştir. Özellikle müteşabih ayetlerin te'vili meselesi, Al-i İmrân suresinin 7. ayetinde yer alan ifadelerin kısa ve farklı anlamlara yol açması nedeniyle en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Bu ayetler, ancak Kur'an'ın bütünlüğü içinde anlaşılacak olan ayetlerdir. Bu sebeple İslâm düşünürleri, Al-i İmrân suresinde geçen ifadelerin yorumunda görüş birliğine varamamışlardır. Bir grup Kur'an'daki müteşabihlerin te'vilini sadece Allah'ın bildiğini ve bu bilgiye hiç kimseyi muttali kılmadığını savunmuştur. Bir başka grup ise, ayette geçen "vav" harfini atıf kabul ederek müteşabihlerin te'vilini ilimde derinlik sahibi olan alimlerin de bilebilecekleri fikrini benimsemiştir.

Kur'an'da "Allah'ın eli", "Allah'ın yüzü" gibi bazı deyimler geçmektedir. Bazı müslümanlar, bunlardan hareketle Allah'ın insan gibi elinin, yüzünün ve

diğer organlarının bulunduğunu düşünmüşlerdir. Bu anlayış, Müşebbihe, Mücessime gibi eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlara karşı akılcı söylemi benimseyen mezhep ve eğilimler, tavır koymuşlardır. Mu'tezile ekolü, müteşabih ayetlerle ilgili söylemiyle kendine özgü bir metot izlemiştir. Mezhebin te'vil konusundaki düşüncesi, Allah'ın kelâmı olan Kur'an-ı Kerim'in akla uygun bir çerçevede yorumlanmasını sağlamaktı.² Bu, ekolün Kur'an tefsirinde naklin maksadını gözardı ettiği ve sadece hür ve eleştirel bir yaklaşımla kutsal metni anlamaya kalktığı anlamına gelmemektedir.

Kur'an'ın indiği dönemden uzaklaşma ve hızlı kültür değişimi, yeni koşulların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum, insanların, Kur'an-ı Kerim metinlerini anlamada ve Allah'ın ne kast ettiğini belirlemede farklı metotlar ve anlayışlar geliştirmesine yol açmıştır.

1.3.Kültür ve Arap Dilinin Mantık Örgüsü

Kur'an-ı Kerim, sosyal yaşamdaki gerçekliklere uygun olarak nazil olmuş ve Hz. Peygamber'in içinden çıktığı toplumun dilinin bütün edebi inceliklerini kullanmıştır.

Kur'an'ın doğru anlaşılmasında ve tasavvurunda, kültür ve Arap dilinin mantıksal örgüsünün tahlil edilmesi oldukça önemlidir. Yeni fetihlerle birlikte Arap olmayan unsurların müslüman olması, farklı yorumları da beraberinde getirmiştir. Bu farklı yorumlar nedeniyle yapılan çetin tartışmalar vardır. Bu konuda nakledilen bir rivayet, örneklik teşkil edebilecek niteliktedir. Rivayete göre, Amr b. Ubeyd (144/761) ve Ebu Amr b. Alâ (154/771) bir araya gelmişler ve konuyu tartışmışlardır. Amr b. Ubeyd'in "Allah mukafatı va'detmiş, ceza ile de tehdit etmiştir. Öyleyse va'dini de, vaidini de yerine getirecektir.", görüşüne Ebu Amr b. Alâ karşı çıkar ve şu sözleriyle onu, Arap dilini ve örfünü bilmemekle suçlar: "Sen acemsin, Arap değilsin, dilinin bozuk olduğunu kasdetmek istemiyorum. Sen kalben Arap değilsin. Öğrendiklerine yâzıklar olsun. Çünkü Araplar va'dinin yerine getirilmesini, vaidin ise terkedilmesini cömertlik sayar. Bu onlara göre fazilet ve keremdir."³ Amr b. Ubeyd'in "ben Arap kelimemde böyle bir şey görmedim", demesi üzerine Amr b. Alâ konuyla ilgili bir şiir okur. Bu nazmda, yer alan "ben tehdit ettiğimde ve söz verdiğimde; tehdidimi gerçekleştirmem, sözümü ise yerine getiririm"⁴ ifadesi Arap geleneğinin va'd ve vaide ilişkin anlayışını yansıtmaktadır. Dolayısıyla

2 Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, tash. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980, 222-224.

3 İbn Kuteybe, *Uyunu'l-ahbar Kahire* 1963/1383, II, 142; Zehebi, *Mizanu'l-itidâl fi nakdi'r-ricâl*, tahk. A. Muhammed el-Becavî, Daru'l-Hayai ts., III, 273.

4 Darekutnî, *Ahbaru Amr b. Ubeyd*, tahk. Josef Van Ess, Beyrut 1967, 14.

Kur'an'da yer alan bazı kavramlar, Arap toplumundaki kullanımına göre anlam kazanmıştır.

1.4.Yabancı Din ve Kültürlerle Kaynaşma

Dış dünyaya fetihler yoluyla açılma ve sınırların genişlemesiyle birlikte, yabancı din ve kültürler İslâm dünyasında varlıklarını hissettirmeye başlamıştır. Bu mücadele etme ya da etkileşim sürecinde, Mu'tezili düşünürlerin kendi inanç ve görüşlerini, yabancı unsurlara karşı savunmaya çalıştıkları görülmektedir.

Yabancı din ve kültürlerle karşı İslâmı savunma psikolojisiyle hareket eden Mu'tezile, Ehl-i Kitapla birlikte Seneviyye (dualistler), Sümeniyye (Budizm), mühlid filozoflar ve zanadıkayla mücadele etmiştir.⁵ Mu'tezile'nin bu akımlarla ilişki kurması, İslâm dinini düşünce platformunda savunma amacına yönelikti. Mu'tezili bilgileri akli istidlal ve düşünme tekniğine başvurmaya, Irak kültür ortamında yetişmeleri dolayısıyla eski kültür ve medeniyetlerin etkisinde kalmış olmaları,⁶ mensuplarının mevaliden olması, kendilerini yabancı din ve kültürlerle cevap verme zorunda hissetmeleri ve Yahudi ve Hıristiyanlarla sürekli diyalog halinde olmaları ve eski felsefi görüşlere muttali olmaları gibi nedenler sevk etmiştir.⁷ Mu'tezile, sadece yabancı din ve kültürlerle değil, aynı zamanda bid'at ve dalalet olarak gördüğü Rafıziler, Haşeviyye ve diğer bazı İslâm fırkaları ile de mücadele etmiştir. Bu mücadelede izlenen metot ve kullanılan terminoloji, Kur'an tasavvurlarının diğer mezheplerden farklılaşmasına neden olmuştur.

Mu'tezile mezhebi, filozofların ve diğer din ve kültür mensuplarının, bazı İslâmi prensiplere hücum etmeleri karşısında, kendi tartışma metot ve tekniklerini kullanarak cevap vermiştir. Bu rasyonelleşme sürecinde Mu'tezili bilgilerin felsefeye ilgi duymaları ve bu doğrultuda çaba sarfetmeleri, ekolün Kur'an anlayışlarına etkide bulunmuştur.

1.5.Siyasi, İdeolojik ve Mezhepsel Kaygılar

İnsanlık tarihi boyunca, din, ya siyasi gücü ele geçirmek, ya da korumak için araç olarak kullanılmıştır. Bu durum, zaman zaman dinin, iktidarda olanların lehinde veya aleyhinde yorumlanmasına yol açmıştır. İslâm dininin

5 Dönemin İslâm dışı akımları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbn Murtaza, *Kitabu el-Milel ve'n-nihâl min eczai kitabu'l-bahr ez-zahhar el-cami' li-mezahibi ulemai'l-emsar*, tük. M. Cevad Meşkur, Tebriz 1959, 1-3.

6 Zühdi Carullah, *Mu'tezile*, Amman 1990, 54.

7 Mu'tezile ile diğer din ve kültürler arasındaki etkileşim hakkında daha geniş bilgi için bkz. George F. Hourani, "İslâmic and Non-İslâmic Origins of Mu'tazilite Ethical Rationalism", *Int. J. Middle East Stud.* 7(1976), 59-87.

en önemli referans kaynağı olan Kur'an-ı Kerim de, bu doğrultuda farklı yorumlanmıştır. İktidarda olanlar, icraatlarına meşruluk kazandırmak, olumsuz tepkiyi azaltabilmek ve daha fazla iktidarda kalabilmek için kendi çıkarları doğrultusunda bir din anlayışı üretmek istemişlerdir. Muhalefette olanlar da iktidara gelebilmek için dinden yararlanma yoluna gitmişlerdir. Böylece siyaset, ya doğrudan, ya da dolaylı olarak, din anlayışında birtakım farklılaşmalara yol açmıştır. Her iki durumda da, din üzerinde doğrudan bir egemenlik söz konusudur.

Mezheplerin Kur'an'a bakışları da, daha çok kendi görüşlerine paralel bir doğrultuda şekillenmiştir. İslâmi mezhep ve fraksiyonlar, kendilerine yönelik dışlama, kötüleme ve dindışı sayma tavrına karşı, kendi düşüncelerini savunmak ve gelen eleştirilere karşı cevap oluşturmak için dini zeminde korunma refleksi geliştirmiştir. Bu bağlamda düşünce sistemlerinin Kur'an'a uygun olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Bütün mezhepler, düşünce ve davranışlarını meşruiyet zeminine oturtabilmek için, çok rahat bir şekilde Kur'an'ı kullanmışlardır.

Bu anlayışın bir uzantısı olarak aynı Kur'an'a inanan Müslümanlar, kutsal metni bile kendi görüşleri ve istekleri yönünde delil olarak kullanabilmişlerdir. Oysa yapmaları gereken inanç ve gönül dünyalarını Kur'an'a göre şekillendirmektir.

2. İslâm Düşüncesinde Kur'an Tasavvurları

İslâm düşünce tarihi, birçok mezhebin ve anlayışın teşekkülüne ve gelişimine tanıklık etmiştir. Bu yapılanmaların her birinin temelde birleştikleri bazı konular olmasına rağmen farklı Kur'an-ı Kerim tasavvurları olmuştur. Mezhepler, vahyin nasıl gerçekleştiğini, ilahi mesajın lafız ve anlam yönünden kime ait olduğunu ve kutsal kitabın ne şekilde yorumlanması gerektiğini tartışmışlardır.

Kur'an, insanların serbestçe düşünmelerine imkân sağlamasına rağmen görüş ayrılıklarının kurumlaşmasını engelleyen evrensel ilkeler tespit etmiştir. Yine de yukarıda değinilen bazı nedenlerden dolayı farklı anlayışlar ve tutumlar geliştirilmiştir. İnsanları tek bir inanç etrafında birleştirmek amacıyla indirilen ve anlaşılır olduğunu iddia eden bir metin, sonuçta farklı anlayıştaki kişi ve grupların, bazen kendilerini meşrulaştırmak için kullandıkları bir metin haline gelmiştir. Fırka ve mezhepler, amaçlarını gerçekleştirmek uğruna, içinden çıkılmaz yorumlar ve te'viller yapmışlardır. Neticede her mezhep, fırka, tarikat ve cemaat, farklı bir Kur'an tasavvuru oluşturarak ona Allah'ın yüklediği anlamlar katmıştır.

İslâm mezheplerinin oluşturduğu Kur'an tasavvurlarının belli başlılarını şu şekilde sıralayabiliriz.

1. Geleneksel Sünnî tasavvur

Geleneksel sünnî tasavvur, Müslüman düşüncesi boyunca egemen olmuş Kur'an anlayışdır. Bu tasavvura göre Kur'an, kutsal bir kitaptır ve mutlak hükümran olan Allah'ın kelâmıdır. Kur'an, Yüce varlığın zâtı ile kaim ezeli sıfatlarından olan kelâm sıfatının bir tecellisidir ve bu niteliğinden dolayı "Kelâm-ı kadim" olarak isimlendirilmiştir.

Bu tasavvura göre Allah'ın kelâmının "Kelâm-ı nefsi" denilen mana yönü Allah ile birlikte ezeldir ve levh-i mahfuzdadır. Mahluk olarak nitelendirilmesi mümkün değildir; ses ve harflere ihtiyaç duymaz. "Kelâm-ı lafzi" denilen Arapça metni ise, ses ve harflere muhtaçtır ve Hz. Muhammed'e indirilmiştir. Geleneksel sünnî Kur'an tasavvurun şekillenmesinde İbn Küllâb ve daha da baskın bir şekilde İbn Hanbel'in görüşleri etkili olmuştur. Ahmed b. Hanbel, Kur'an-ı Kerim'in yaratılmamış olduğunu savunurken dini nasların zahiri/literal anlamlarından yola çıkmış ve önceki neslin alimlerinin bu görüşte olduğunu ileri sürmüştür. Bu görüşü benimseyen ve geliştiren Ehl-i sünnet, Kelamullah'ın Allah'ın ezeli bir sıfatı olduğunu, zaman ve mekanın çevrelediği insani düzeyde varolmasını kabul etmemiştir. Değişik bir anlatımla, Allah'ın zâtını bozmaktan endişe eden tenzihci bir yaklaşımın sonucu olarak Kur'an ulaşılamaz kılınmıştır. Buna rağmen onun anlaşılmasının, aşkın olan Allah'ın kadim kelâmı ve insani ürün olan bir anlamayla mümkün olduğunu savunan eğilimler de var olmuştur. Bu doğrultuda kutsal metnin herkese her zaman aynı şeyleri söylemeyeceği, dolayısıyla ona dair anlamaların çok olduğu üzerinde durulmuştur.⁸

Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik geleneksel sünnî tasavvur, halku'l-Kur'an (Kur'an'ın yaratılmışlığı) fikrini savunan Mu'tezile'nin görüşlerine her zaman tepkili olmuştur. Bu sebeple Mu'tezili Kur'an anlayışı reddedilmiş, ekolü kötüleme adına müstakil risaleler yazılmış ve itikâdî şüphelerini reddeden hadislerin yer aldığı özel bölümler açılmıştır.⁹

Kutsal kitabın ortaya koyduğu inanç sisteminin, hükümlerinin ve hitabının evrensel olduğunu savunan geleneksel sünnî tasavvur, aynı zamanda

8 Şamil Öçal, "Kelamullahın Çift Doğası: Kelâm-ı Lafzî ve Kelâm-ı Nefsi", *İslâmiyat*, Ankara 1999, II, I, 68-70; 82-84.

9 Daha geniş bilgi için bkz. el-Kinânî, *Kitabu'l-hayde ve intisâru'l-menhec es-Selefi*, şrh. M. Abdülhadi, Cezire ts., 17, 22, 61 vd.; Buhârî, *Halku Efali'l-ibad ve'r-reddu Cehmiyye ve ashabi't-ta'til*, Beyrut 1407/1978, 17 vd.

bünyesinde idealizasyonu, kutsallaştırmayı ve geçmişe sığınmayı barındırır. Çünkü Kur'an-ı Kerim'in en iyi yorumunun geçmişte yaşayan alimlerce gerçekleştirildiğini öngörür.

2.Slogancı ve parçacı tasavvur

Slogancı ve parçacı tasavvur, siyasi, ideolojik ve mezhepsel kaygıların etkili olduğu Kur'an anlayışıdır. Kutsal kitabın literal, şekilci ve yüzeysel okunuşu söz konusudur. Çoğu kez metni yorum yapmaksızın olduğu gibi kabul etme ve literal okuma, yoruma açık bazı ayetlerin birbirine zıt anlamlar kazanmasına neden olmuştur. Bu anlayışın en önemli temsilcisi, Kur'an merkezli bir din anlayışına sahip oldukları iddiasında bulunan Haricilerdir.

Haricilik, badiye menşeli bir anlayış olduğu için çöl hayatının yüzeyselliğinin izlerini taşır. Kullandıkları kavramlar ve olaylara bakış zaviyesi sınırlı olduğu için hem dini hem de düşünsel anlamda kendilerini geliştirememişlerdir. Bu yüzden Hariciler, Kur'an'ı anlama, anlamlandırma, yorumlama ve ondan yararlanma konusunda pek yol alamamıştır. Kur'an'a olan bağlılıkları şekli bir görüntüden öte geçmemiştir. Söz gelimi Hariciler, Sıffin savaşında Muaviye'nin askerlerinin Kur'an sayfalarını mızrakların uçlarına takmalarının bir savaş hilesi olduğunu anlamamış ve "biz Kur'an'a karşı savaşmayız" diyerek mücadeleyi bırakmışlardır. Sorunun çözümünün hakemlere havale edilmesi (tahkim) üzerine de, Hz. Ali'yi suçlayarak onu terketmişlerdir. Kaynak eserlerde bahsedildiği şekliyle, bu insanlar ibadete, zühd ve takvaya düşkün bir görünüme sahiptiler. Ama Kur'an'a, bağlılıkları oldukça yüzeyseldi ve slogancı bir yaklaşımı tercih etmişlerdi. Bu sebeple "lâ hukme illâ lillah" (hüküm ancak Allah'a aittir), şeklindeki sloganı olur olmaz her olay için kullanır olmuşlardı. Bu grup, kendileri gibi düşünmeyen kimseleri, sorgusuz sualsiz öldürmüşlerdir. Çocuk ve kadınların öldürülmesini bile mübah görebilmişlerdir.¹⁰

Hariciler, bu tür uygulamalarını ve tepki alan çarpık görüşlerini temellen-dirme konusunda ise, Kur'an'ı kullanmaktan da geri durmamışlardır. Söz gelimi Ezarika, müşrik olarak hüküm verdikleri karıştlarının çocuklarının bile öldürüleceği şeklindeki görüşlerini, Nuh süresinin 26 ve 27. ayetlerine dayandırmıştır. Bu ayetlerin anlamı şöyledir: "Nuh dedi ki: "Rabbim yeryüzünde hiç inkarcı bırakma. Doğrusu sen onları bırakırsan kullarının saptırırlar; sadece ahlâksız ve kafir kimseler yetiştirirler." Aslında bu ayetler, zor koşul-

10 Bağdadî, *el-Fark beyne'l-firak*, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut ts., 83-84.

lar altında bulunan Hz. Nuh'un dua ve şikayetini Yaradan'ına arz etmesidir. Oysa Ezarika fırkasının kurucusu olan Nafi b. el-Ezrak, bu ayetler hakkında şunları söylemektedir: "Bu ayetlerde küfürle isimlendirilen çocuklardır. Nuh kavminin çocukları doğmadan önce kafir olarak nitelendirilmiştir. Bu hükmü kendi kavminiz hakkında da söyleyebiliriz."¹¹

Şlogancı ve parçacı yaklaşım, İslâm tarihi boyunca daha çok siyasi ve mezhebi kaygılardan dolayı farklı mezhepler tarafından da sergilenmiştir. Günümüz İslâm dünyasında da, Kur'an'ı referans aldığı iddiasında bulunan birçok grup ve oluşum, ideolojik ve siyasi nedenlerle aynı yöntemi benimsemiştir.

3.Akılci Tasavvur: Rasyonel Yorum

İslâm düşüncesinde akılcı Kur'an tasavvuru, nasların anlaşılmasında, kutsal metinden bağımsız hüküm çıkarmada akli kullanmayı ifade eder. Yabancı din ve kültürlerin Müslüman düşünceye girmesiyle birlikte akılcı zihniyet öne çıkmıştır. Mu'tezile, Rey Taraftarları, Maturidîler, Mürcie ve İslâm felsefecileri gibi mezhep ve eğilimler, dinin rasyonelleşmesi sürecinde, kutsal metinlerin sistemli bir biçimde anlamlandırılmasında ve yorumlanmasında etkili olmuşlardır. Bu zihniyet, delâleti açık ve net olmayan müteşabih ayetleri kesin bilgi ifade etmediği için yorumlamıştır.¹²

Mu'tezile ekolünün bu konuda çok daha önplana çıktığı anlaşılmaktadır. Mu'tezile, diğer mezhepler gibi, muhkem ayetleri, te'vile ihtiyaç duymayan ve zahiri anlamı değişik anlamlara açık olmayan ayetler; müteşabihleri ise zahiri/ literal anlamları itibariyle çeşitli anlamlara açık olabilen ayetler olarak nitelmiştir. Bu ayetlerin, inanca yönelik genel ilkeler çerçevesinde, Arap dilinin kendine özgü kuralları ve aklın verileri çerçevesinde mecazi anlama alınabilecekleri savunulmuştur. Bu yaklaşım, İslâm akaidini naslar dahilinde ve mantıksal bir tutarlılık içinde sistemleştirmeye hizmet etmiştir.

Mu'tezile'nin Kur'an tasavvurunda Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesinin önemli bir yeri vardır. Bu mesele, İslâm coğrafyasındaki düşünceyi uzun bir dönem meşgul etmiş ve özellikle Sünni perspektifle çetin bir mücadeleye girilmiştir. Allah'ın kelâm sıfatının tartışılmasına bağlı olarak ortaya çıkan Kur'an'ın yaratılmışlığı (Halku'l-Kur'an) meselesi, Me'mun döneminde resmi

11 Ethem Ruhi Fığlalı, *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, 79.

12 Sönmez Kutlu, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyat*, Ankara 2001, 4, 23.

politika haline gelmesiyle¹³ birlikte en sıcak tartışma konularından biri olmuştur. Resmi ilanın ardından alimlerin bu konuda sorguya çekilmesi emrini içeren mektuplarla¹⁴ sorgulama süreci başlamış ve mesele ivme kazanarak mihne hadisesine dönüşmüştür. Halku'l-Kur'an meselesi, bu fikri ilk ortaya koyan Bişr el-Merisi'nin Mürchie'ye mensup olmasına rağmen belli bir tarihten sonra, konunun takipçilerinin Mu'tezililer olması sebebiyle, neredeyse Mu'tezile'yle özdeş hale gelmiştir. Mu'tezile, bu konudaki fikirlerini benimsetme yolunda hoşgörölü olamadığı ve neticede Mihne olayına sebebiyet verdiği için tepkiyle karşılaşmıştır.

İcazül-Kur'an meselesinde ise, Mu'tezile ekolü, genel anlamda Kur'an'ın benzerini yaratmanın imkânsızlığı üzerinde durmuştur. Ancak Nazzam, Kur'an'ın dil ve belagat açısından benzerinin oluşturulabilme imkânından söz etmiştir.¹⁵ Nazzam, bu konuda daha çok Kur'an'ın anlaşılmasını ön plana çıkarmak amacıyla nazımın icazını pek de önemli görmemiştir. Çünkü o, ahlaki ilkeler bütünü ve bir hükümler manzumesidir ve bu yönüyle benzerinin yaratılamaması söz konusudur.

Akılci Kur'an tasavvurunun temel nitelikleri; sistematik düşünceyi öncelmesi, bireysel sorumluluğa vurgu yapması, akla dayalı din ve dünya görüşünü benimsemesi ve özellikle Kur'an'ın müteşabih ayetlerinin te'vilini ön görmesidir.

4. İmamet Eksenli Tasavvur ve Batınî Tasavvur

Şii İmamiye geleneğinin Kur'an tasavvuru, imamet inancı ekseninde teşekkül etmiştir. Onlar, özellikle usulu'd-din alanında değerlendirdikleri imamete ilişkin görüşlerini temellendirebilmek için Kur'an'dan bazı ayetleri delil olarak kullanmışlardır. Hz. Ali'nin nass ve tayinle imam olduğunu kanıtlama adına birçok ayeti nuzul sebeplerini dikkate almadan delil olarak sunmuşlardır. Söz gelimi "...Bugün size dininizi bütünledim, üzerinize olan nimetimi tamamladım, din olarak sizin için İslâmiyeti beğendim..." (Mâide, 5/3) ayetinin Hz. Ali'nin imâmetinin ilan edilmesinden sonra nazil olduğunu öne sürmüşlerdir. Dolayısıyla dinin tamamlanmasının onun imametiyle sağlandığını iddia etmişlerdir.¹⁶ Bu meyanda birçok ayeti de imamete delil olarak kullanma eğiliminde olmuşlardır. "...Ey Peygamber'in ev halkı (Ehl-i Beyt)! Şüphesiz Al-

13 Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-müluk*, tahk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1386/1966, VIII, 619; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, Beyrut 1982, VI, 408.

14 Taberî, VIII, 631-641.

15 Şehristânî, , *el-Mîlel ve'n-nihal*, tsh. Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut 1990/1410, I, 50.

16 Kuleynî, Ebü Cafer Muhammed b.Ya'kub, *el-Usül mine'l-Kafi*, Tahran 1388, I, 195.

lah sizden kusuru giderip sizi tertemiz yapmak ister." (Ahzâb, 33/33) ayetini de bu doğrultuda Resûlullah'tan sonra Hz. Ali'nin imam oluşuna ve imametinin ondan sonra Ehl-i Beyt'le devam edeceğine kanıt olarak takdim etmişlerdir.

Böylece imamet inancı, bir insanın İslâm dairesine girebilmesinin koşulları arasına sokulmuş olmaktadır. İmamet genel başlığı altında; imametın nass ve tayinle olduğu, imametın Hz. Ali'nin Fatıma'dan olan soyunda olacağı ve imamların masumiyeti konuları işlenmiştir. Bu inançla ilişkili olarak Şii gelenekte Kur'an'ın tahrif edildiğini göstermek amacıyla birçok kitap yazılmıştır.¹⁷

Batınî Kur'an tasavvuru ise, Müslüman düşüncesinde İsmailiye mezhebi, İhvan-ı Safa ve bazı tasavvufî akımlar tarafından benimsenmiş ve savunulmuştur. Batınî te'villere, sembollere, sırta ve gizeme dayalı bir Kur'an anlayışı öngörülmüştür.

Batınî-İsmailî oluşum, dini hakikatleri keşfetme ve dini metinlerden derin anlamlar çıkarma amacına yönelik olarak Batınî te'vil doktrini geliştirmiştir. Allah'ın evrendeki herşeyi çift yönlü yarattığı düşüncesiyle; batın-zahir, tenzil-te'vil, mesel-memsul gibi ayrımlar yapılmıştır. Bu düşünce sistemine göre zahiri yön, Kur'an'da yer alan namaz, oruç gibi şer'î/ ameli yükümlülükler gibi herkesin sorumlu olduğu işleri kapsar. Batınî yön ise, Kur'an'ın ve dini öğretilerin gerçek anlamlarını ve bu anlamlara vakıf olmanın bilgisini içine alır. Bu anlayışa göre esas olan dinin maksatlarını öne çıkarmaktır. Akıl sahibi insan, ibadetin amacını öğrenmeyi başarır, bu ibadeti yerine getirmedi de onun hedeflediği amaca ulaşır. Bu bilgi gizlidir ve sıradan insanlara aktarılması sakıncalıdır.¹⁸ Gnostik doktrinlerden ve Maniheizm'den etkilenmenin bir sonucu olarak ahiretle ilgili Kur'an'da verilen bilgilerin sembolik olduğu da iddia edilmiştir. Ödül ve azabın ruhi olduğu ve bu dünyaya özgü olduğu fikri benimsenmiştir.

İhvan-ı Safa da, sembolik ve batını bir Kur'an anlayışını benimsemiştir. Matematiksel felsefede Pisagor'u rehber alan bu entelektüel grup, varlıkların doğasının sayıların doğasıyla uyum içinde olduğunu savunmuştur. Ana konular bu anlayışın üzerine bina edilmiştir. Bu oluşum tarafından sayılar iki grupta ele alınmıştır. Bir faktör olarak "Bir" ve ikiden sonsuza kadar olan dizi şeklinde bir gruplandırma söz konusudur. Buna göre Bir mutlak birdir, bö-

17 Bkz. İhsan İlahî Zahir, *Şia'nın Kur'an, İmamet ve Takiyye Anlayışı*, çev. Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara 1984, 68-139.

18 Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara 2003, 309.

lünmez, azalmaz ve çoğalmaz. Tüm sayıların aslı birdir. Diğer sayılar birin toplamlarından oluşur. Bir kendisinden türeyen sayıların mahiyetinden nasıl farklı ise, bir olan Allah da kendisinden türeyen tüm varlıklardan farklıdır.¹⁹ İhvan-ı Safa, genel anlamda ayetleri kısa ifadelerle yorumlamış, nadir olarak da bazı ayetlerin kapsamlı yorumunu yapmıştır. Özellikle Müteşabih ayetleri te'vil hususunda ısrarlı bir tutum sergilemiş ve hurufu mukattaamın gizli anlamlar taşıdığını ima ederek onları yorumlama yetkisine sahip olduklarını iddia etmiştir. Bu oluşum, Kur'an'ı merkeze alan bir anlayışı benimsemesine rağmen Tevrat'ı, İncil'i ve vahiyle gelen kutsal kitapları da, en az Kur'an kadar önemli ve güvenilir görmüştür.²⁰

Batnî tasavvurda, Kur'an'ın mecaz yoluyla ve sembollerle tefsiri esastır. Müteşabih ayetlerin çok gizli anlamlara açık olduğu düşüncesiyle aşırı yorumların yapılageldiği dikkat çeker.

5.Ahlâkî boyutun öne çıkarılması – Bütüncü yaklaşım

Bütüncü bir yaklaşım sergilenerek İslâm dininin ahlaki boyutunun öne çıkarılmasını esas alan Kur'an tasavvuru, çağdaş Müslüman bilginler ve düşünürler tarafından savunulmaktadır. Bu tasavvurun çerçevesini Muhammed İkbâl başta olmak üzere Fazlur Rahman, Hasan Hanefî, M. Abid el-Cabirî, Roger Garaudy, Muhammed Arkoun, Abdülkerim Suruş, Nasr Ebu Zeyd gibi Müslüman bilginlerin araştırmaları ve tespitleri belirlemiştir.

Bu tasavvura göre Kur'an, -aynı Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi- ezeli değildir, yaratılmıştır. Allah'ın fiil sıfatlarından olan irade ve kelâm sıfatının ürünüdür. Vahiy yoluyla gelen Kur'an, belli bir zamana ve belli bir mekâna aittir. Arapça olarak nazil olan Kur'an'ın dilini, vahyin geldiği Peygamber olarak Hz. Muhammed ve Arap toplumu belirlemiştir. Kur'an, bir yönüyle ilahi bir nitelik arz ederken, diğer bir yönüyle de insani bir özelliğe sahiptir. Allah, insan aklı ve insan diliyle insana hitap etmiştir. Bu tasavvura göre Kur'an'ın özünü, Tevhid, ahiret, ibadet ve ahlakî ilkeler oluşturmaktadır ve bu mesaj Hz. Adem'den kıyamete kadar sabittir. Kur'an'daki sosyal ve siyasi hükümler yani muamelât, Arap toplumunun ihtiyaçları göz önünde tutularak belirlenmiştir. Bu tasavvur, Kur'an'ın belirlediği öze ve temel ilkelere itibar eder.

Bu Kur'an tasavvurunun en önemli savunucusu olarak Fazlur Rahman ismi öne çıkmaktadır. O, Kur'an'a merkezi bir konum tahsis etmiş ve Müslü-

19 İhvân-ı Safa, *Resâilü İhvân-ı Safa*, neşr. Butros Bustânî, Beyrut ts., I, 24, 28, 31; Hamdi Onay, *İhvân-ı Safâ'da Varlık Düşüncesi*, İstanbul 1999, 42.

20 Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, Ankara 2003, 36, 153.

manların kutsal kitaba ilişkin yaklaşımını sorunlu bulmuştur. O, Kur'an'ın sanki ilk defa vahyedilmiş gibi okunmasını ve üzerinde düşünülmesini tavsiye etmiştir. Kur'an'ın Müslümanların fikri ve kişisel yaşamlarında bir rehber olmasını ve onun tutarlı ve bütüncül bir öğreti olarak anlaşılmasını önerir.²¹ Fazlur Rahman Kur'an'ı temel alan metodunu "Kur'an İslâmi" olarak isimlendirmiş ve onu umut vadeden ve gelişmeye açık²² bir sistem olarak tanımlamıştır. O, Kur'an ayetlerinin vahyin değişmez ilkeleri (inanca ilişkin olanlar) ve indiği toplumun şartları (tatbikata dair olanlar) olarak iki ayrı kategoride yorumlanabileceğine işaret etmiştir. Fazlur Rahman'a göre Kur'an'ı bir bütün olarak anlamamız için bize yardımcı olacak bir tefsir metoduna ihtiyaç vardır. Bu metod bize Kur'an'ın kelamî, ahlakî ve hukukî bölümlerini bir araya getiren bir bütünlük oluşturacaktır.²³ Ona göre kutsal kitabın bir bütün olarak ne demek istediğini anlamak ve ondan özel durumlara cevap olabilecek ilkeleri çıkarmak gerekir.

Fazlur Rahman, vahye ilişkin görüşleri nedeniyle çok eleştiri almış ve bu konudaki fikirlerinin "Kur'an, Allah ve Muhammed'in ortaklaşa oluşturdukları bir eserdir." şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur. Geliştirdiği metodolojide Kur'an'ın nazil olma süreci, Allah'ın kelamı ve Peygamber'in sözü olarak iki aşamada ele alınmış gibidir.²⁴ O, Kur'an'ın "melek Muhammed'in kalbine nuzul eder."²⁵ ayetinin yorumunda vahiy Peygamberin kalbine inmesi ve buradan onun diline intikal etmesi yönünden onun şahsiyetiyle alakâh olduğunu savunmuştur. Ona göre karakteri itibariyle nazik, çekingen ve ince bir basirete sahip bir şahsiyet olan Hz. Peygamber'e özellikle ilk gelen ayetler kesin, kısa, öz ve volkanik fişkırmayı andıran patlamalar gibidir. Bu psikolojik etki, Hz. Peygamberin zihni üzerinde güçlü bir etki bırakmıştır. Fazlur Rahman, bu fikrinin Kur'an'ın vahiy kaynaklı oluşunu zedelediğini söyleyerek İslâm tarihinde Gazalî, Dehlevî ve İkbâl gibi düşünürler tarafından da dile getirildiğini ifade eder.²⁶

Çağımız İslâm düşünürlerinin Kur'an tasavvurunda, din, bir takım kutsal kişilere, kutsal mekanlara, kutsal zamanlara ve kutsal nesnelere indirgene-

21 Wan Mohd, "Büyük Bir Alim, Hocam ve Arkadaşım (Fazlur Rahman) İle Kişisel Anılarım", çev. Bekir Demirkol, *İslâmi Araştırmalar Fazlur Rahman Özel Sayısı*, Ankara 1990, 4/4, 255.

22 Fazlur Rahman, "Kısa Otobiyografi", çev. Bekir Demirkol, *İslâmi Araştırmalar Fazlur Rahman Özel Sayısı*, Ankara 1990, 4/4, 231.

23 Fazlur Rahman, "Kur'an'ı Yorumlama", çev. Osman Taştan, *İslâmi Araştırmalar*, Ankara 1987, 5, 100.

24 Adil Çiftçi, *Fazlur Rahman ile İslâm'ı Yeniden Düşünmek*, Ankara 2000, 72-76.

25 Bakara, 2/97; Şuara, 26/194.

26 Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. A. Açıkgenç, Ankara 1987, 186.

mez. Din, salt ahiret için yapılan bir takım özel ibadetler de değildir. Din, hem dünya hem de ahiret içindir. Din, iyiliği, güzelliği, adaleti ve hakkaniyeti götürmektedir. Bu sebeptendir ki, ahlâkî olan her söz ve eylem, sevap ve ibadet niteliği kazanma vesilesidir.

3.Sonuç (Kur'an Anlayışımız)

Kur'an'a yönelen ve onu anlamlandırma çabası olan her insan, yetenekleri, bilgi birikimi ve kültürel donanımı doğrultusunda kutsal kitaptan bir şeyler anlar. Yararlı ve etkili bir anlama, Kur'an-ı Kerim'i bir bütün olarak değerlendirmekle mümkün olabilir. Bu yöntem, herhangi bir dini metnin, asıl amacından uzaklaşmasına neden olan farklı açıklama ve yorumlardan bağımsız kalabilmesini sağlayacaktır. Şu bir gerçektir ki, tarihsel süreçte kutsal kitaba parçacı bir zihniyetle yaklaşan bazı Müslümanlar, bir kısım ayetleri kendi görüşleri, bazen de çıkarları doğrultusunda, delil olarak kullanma yanlışlığına düşmüşlerdir.

Kur'an-ı Kerim'in en önemli niteliği, bütün insanlığa, gerçek mutluluğun yollarını gösteren ilahi bir kitap oluşudur. Allah, Kur'an'ın insanlar için yol gösterici, hidayet, rahmet ve şifa kaynağı olduğunu bildirmiştir. İnsanın evrendeki konumunu iyi bilebilmesi, kutsal kitabı anlaması ve ondan yeterince yararlanmasıyla doğru orantılıdır. Müslümanlar, İslâm'ın evrensel ilkelerini esas alarak, içinde yaşadıkları zaman dilimine göre, vahye uygun bir anlayış biçimi geliştirmek zorundadır.

Kur'an-ı Kerim'de, Allah ile insan arasındaki ilişkinin sınırları tesbit edilmiş ve ideal bir İslâm toplumunun temelini üç ana ilke üzerine kurulması gerektiği belirtilmiştir. Bunlar, değişimi yönlendiren itici güçler yani "*genel İslâmî ilkeler*"dir. Bu ilkelerin ilki ve en önemlisi Kur'anın en temel öğretisi olan Tevhit'tir. Bu temel inanç, iman-İslâm-takva kavramlarına göre şekillenmiştir. Kur'an'ın diğer en önemli öğretisi, bireylerin dünya hayatındaki yapıp ettiklerinden muhakeme edileceği gerçeğini öngören Ahiret'e inançtır. Kutsal kitabın bir diğer önemli öğretisi ise, insanın kendisi ve topluma karşı olan ahlâkî yükümlülükleridir.

Kur'an'da belirtilen temel inanç ve ilkelere bağlı olmak, hayatı anlamlı kılabilmek ve karşılaşılan olumsuzluklarla baş edebilmek için gereklidir. İnsan, evrende, bazı nitelikleri nedeniyle, kendi varlığının farkında olabilen tek varlıktır. Onu özgün bir varlık kılan özgür iradesinin bir gereği olarak insan, yaratılış amacını, evrendeki konumunu ve hayatın anlamını belirleme gayreti içerisinde. O, özgürlüğünü, yeteneklerini ve gücünü iyi kullanması halin-

de, dünyaya geliş amacını en iyi şekilde gerçekleştirebilir. Bu konuda ona ancak kutsal kitap rehberlik yapabilir. Kur'an'ın hayatımıza anlam kazandırması için anlaşılmasına ihtiyacı vardır. Her insan, bilgisi, kapasitesi ve imkânları nisbetinde onu anlamaya çalışır. İslâm dininin ve kutsal kitabı Kur'an'ın evrenselliği bunu gerektirmektedir.

Allah, Kur'an-ı Kerim'de, insanın aklını kullanmasını, düşünmesini ve tefekkürde bulunmasını istemektedir. İnandığını söyleyen kişi, öncelikle inanç ve fiillerinin bilimsel ve mantıksal temellerini araştırmak ve bilmek durumundadır. İnsan, Allah'ın rızasını gözeterek ahenk ve düzeni bozulan yeryüzünde, din, bilim, ahlâk, siyaset ve sanat gibi birçok alanda üretken ve yapıcı bir rol üstlenmelidir. Çünkü Kur'an'ın temel amacı, insanın ahlâkî enerjisini serbest bırakmak ve onun en üst düzeye çıkmasını sağlamaktır. Böylece dünyanın ve insanın dinamik bir görünüm elde etmesini temin etmek mümkün olabilir.

Prof. Dr. Ali Yılmaz: Sayın Osman Aydın Bey'e teşekkür ederiz. Zaman açısından hiç bir zorluk yaşamadık ve konusunu da derli toplu güzelce anlattı. Kur'an'ın çeşitli şekillerde anlaşılmasının sebeplerini gözümüzün önüne serdi. Aynı Kur'an'ı niye farklı anlıyoruz? Aynı Müslümanlar niye farklı anlıyorlar? Onların sebeplerini derli toplu görmüş olduk. Bu bizim tarihi bir gerçeğimiz. Bir şey dikkatimi çekti; Ezarika'dan bahsetti. Kendileri dışında herkesi müşrik kabul ediyorlardı ve onlar daha da ileri giderek öldürülmesini de kabul ediyorlardı. Günümüzde de maalesef kendi anlayışımız dışındaki herkesi yanlış görme gibi bir algılayışımız var ve herkes, içinde belki samimi olmayanlar, kötü niyetli olanlar da vardır ama, herkes Kur'an'ı doğru anladığını kabul ederek kendisinin gerçekten Kur'an'a dayalı düşündüğünü iddia ederek ona göre söylüyor. Ama bizim anlayışımıza uymadığı için biz onu yanlış kabul ediyoruz. Bu yanlış düşmemek gerekir. Samimi olduktan ve kötü niyetli olmadıktan sonra herkes kendine göre doğrudur, herkesin kendi anlayışı. Bu anlayışı da yerleştirmemiz gerekiyor.

Prof. Dr. Ali Yılmaz: Hemen ikinci konuşmaya geçelim. Doç. Dr. Mehmet Evkuran, Kur'an ve kültür ilişkisine zihin felsefesi açısından bir bakış. Buyurun...